

STM 1950

Saga och sanning om orgelbyggaren Jonas Rudberus

Av Bo Wallner

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

SAGA OCH SANNING OM ORGELBYGGAREN JONAS RUDBERUS

AV BO WALLNER

Bland stormaktstidens få inhemska orgelbyggare intar prästmannen Jonas Rudberus en av de mera bemärkta platserna, ehuru hans renommé i våra dagar inte är det allra bästa. Rudberus' verksamhetsfält var helt förlagt till Västsverige: framförallt hans orgelverk i Lidköpings kyrka, vilket med sina 43 stämmor hörde till landets största, har bidragit till hans berömmelse.

Det äldsta tryckta arbete, där Jonas Rudberus omnämnes som orgelbyggare, är Johannes Gilbergs avhandling »De Lidekopia, Vestrogothiae urbe» från 1744—1746, ett av de många topografiska arbetena från denna tid.¹ Vår viktigaste publicerade källa är emellertid, liksom i så många andra med ämnet besläktade fall, Abraham Abrahamsson Hülphers' orgelavhandling från 1773.² På denna torde all efterföljande facklitteratur, där Rudberus' verk behandlas, grunda sig, däribland tredje delen av Tobias Norlinds »Från Tyska kyrkans glansdagar».³

Någon anledning att betvivla uppgifterna hos Hülphers fanns inte, förrän Nils Hj. Holmberg i sin »Lidköpings historia till 1860»⁴ på grundval av kyrkorådsprotokoll från 1690-talet ansett sig kunna bevisa, att inte Rudberus men väl en Magnus Åhrman från Borås byggt orgeln i stadens kyrka. Holmberg skriver: »År 1693 hade en tvist uppstått mellan organisten Hans Lindekrook och församlingen. Lindekrook blev avskedad, men av nåd beslöt kyrkorådet, att han skulle få en del av sin lön, dock 'ej förrän han levererat orgelverket så gott igen till orgelbyggaren, som han det av hans hand anammade'. Den 1 maj 1694 infann sig Åhrman och besiktigade orgelverket. Av innehållet i det

kyrkorådsprotokoll, som omtalar Åhrmans besök framgår det att Åhrman var orgelns byggare. — — — Uppgiften att Rudberus byggt orgelverket har sålunda ingen grund.»

Holmbergs forskningsresultat gör vid en första kontakt ett definitivt intryck: det saknas emellertid inte skäl att betrakta det med en viss skepsis. Mot honom talar — förutom en del förbisedda detaljer angående datering av orgelverket och dettas omkostnader, till vilka vi senare återkomma — att han tycks ha varit helt obekant med den inhemska organografiska litteraturen, i första hand då Hülphers' avhandling. Mot honom talar också, att han avfärdar några rader ur ett domkapitelsprotokoll, som J. W. Warholm anför i sitt herdaminne för Skara stift, som endast en »berättelse»: Rudberus hade vid ett sammanträde 1672 blivit tillrättavisad för, att han »hafver till orgelverks byggande haft mer lust, än han hafver haft vård om församlingens uppbyggelse».¹ Detta citat gäller visserligen inte Lidköpingsorgeln men vittnar om, att Rudberus varit känd och anlitad inom stiftet som orgelbyggare, en synnerligen viktig upplysning för den följande framställningen. Slutligen har Holmberg inte fäst något som helst avseende vid en vers som enligt Gilberg m. fl. funnits textad i en oval tavla på orgelverket i Lidköpings kyrka. Versen löd:²

»Tå Präste-embets börda tung, mig lämnat ledig någon stund,
Har jag med egen hand och flit, til Guds ähra af Chrislig njt,
Giordt thetta värk af stämmor fult samt sirat thet med Sölf och Guld,
Och skänkt Guds hus; att på sit vis, föröka Herrans lof och pris,
Gud låt thet stå til ähran Sin, som god har varit tankan min.»

Holmberg vill nu i detta material se idel »sena traditioner, antagligen tillverkade av Rudberus själv, som inte satte sitt ljus under skäp-pan».³ Det sista är visserligen allt för sant, men skall man fördenskull tro honom om så grov dikt?

Vår undersökning kommer att koncentrera sig kring tre frågor. 1) Vem var Jonas Rudberus? Finns det några drag i hans biografi, som tala för, att han överhuvudtaget varit verksam som orgelbyggare? 2) Vilka upplysningar ge oss ev. skriftliga källor om övriga orgelverk, som tillskrivits Jonas Rudberus? Orgeln i Lidköpings kyrka är nämligen — som man kan utläsa av ovan anförda Warholmcitat — inte Rudberus' enda; Hülphers nämner ytterligare fem samt delaktighet i ett sjätte. Kanske gäller det resultat som Holmberg kommit till i fråga om Lidköpingsverket också för dessa. 3) Ger det så givna materialet oss några hållpunkter till en annan lösning av Lidköpingsorgelns gåtfulla tillkomsthistoria?

¹ Del I, Mariestad 1871, s. 547.

² Gilberg, a. a. s. 86 f.

³ I brev till författaren nyåret 1948.

¹ Kapitel XI, »De agit. urbis hodierna», s. 88 ff.

² Historisk afhandling om musik och instrumenter, särdeles om orgwerks inrättning i allmänhet, jemte kort beskrifning öfver orgwerken i Sverige, Westerås 1773, s. 181 f. och s. 238 § 50.

³ Del III, Stockholm 1945, s. 189 f., 197, 206, 208. — Bland övriga arbeten där Rudberus' orgelverk behandlas kunna nämnas Nils Peter Norlind, Orgelns allmänna historia, Uppsala 1919, s. 102 f.; Tobias Norlind, Svensk musikhistoria, 2:dra upplagan, Stockholm 1918, s. 116 f., 119 och samme författares Allmänt musiklexikon II 2:dra upplagan, Stockholm 1928; Carl-Allan Moberg, Från kyrko- och hovmusik till offentlig konsert, Uppsala 1942, s. 84.

⁴ Göteborg 1946, s. 108 ff.

Namnvinjett ur Jonas Rudberus d. ä:s musikteoretiska arbete »Ratio canendi».

Först några rader om Jonas Rudberus' liv. — Han var född den 15 september 1636¹ och synes ha fått sin första kontakt med musiken genom fadern, som var präst i Lyrestads socken utanför Mariestad. Ett ännu i vår tid synligt bevis utgör en av denne sammanställd musikhandskrift »Ratio canendi praescripta Jona Rudbero Juniori Lyre-stadiensis», daterad 1646 och att döma av titelbladets text skriven enkom för sonens räkning.² Arbetet, som finnes behandlat av Tobias Norlind dels i dennes uppsats »Schwedische Schullieder im Mittelalter und in der Reformationszeit»,³ dels i avhandlingen »Latinska skolsånger i Sverige och Finland»,⁴ bevaras numera i Skara stifts- och

¹ Hülphers anger i sin avhandling felaktigt 1631 som Rudberus' födelseår. Ovanstående uppgift är hämtad ur dopboken för Lyrestads socken. I Göteborgs landsarkiv (förkortas GLA).

² Musikhandskrift nr 6 i Skara stifts- och landsbibliotek. — Norlind uppger i sin Svensk musikhistoria felaktigt Jonas Rudberus själv som handskriftens upphovsman.

³ Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft. Jahrg. 2 H. 4, s. 552.

⁴ Lund 1909, s. 26.

landsbibliotek, något som — bl. a. hos Norlind — givit anledning till den förmodan, att Rudberus varit skaradjäkne. Ett är emellertid säkert, på »Ratio canendi» kan man inte grunda ett sådant antagande: handskriften donerades till Skara gymnasium först 1812, efter att under så gott som hela det föregående seklet ha vandrat mellan medlemmar av en släkt Rooth, varom ett flertal namnteckningar på försettsblad och pärmar vittnar.¹ Handskriftens öde före 1711, det tidigaste roothska årtal som finns antecknat, är osäkert. — Jonas Rudberus' skolgång torde i stället ha varit förlagd till Mariestad, som under förra hälften av 1600-talet var säte för den av Karl IX instiftade superintendentian över Värmland och norra Västergötland. Detta betydde även ett stort uppsving för stadens skola, vilken under några decennier t. o. m. var av sådan god kvalitet, att lärjungarna därifrån kunde fortsätta direkt vid universitetet.² Till medlemmarna i domkapitlet³ i Mariestad och, som man också har antagit, till lärarna vid den välbesökta skolan hörde Rudberus' far.⁴ Några dokument att åberopa för denna hypotes ha vi emellertid inte — lika litet som för en ev. studievistelse vid Skara gymnasium. För påståendet att han besökt läroanstalten i Mariestad talar, att han vid inskrivningen vid Uppsala universitet på nyåret 1651 erhåller beteckningen »värmlänning» i Västgöta nations matrikel.⁵ — Vi måste emellertid erkänna, att skolgången hör till de ganska många besvärande vita fläckarna på Rudberus' levnadskarta.

Om Rudberus' Uppsalaår få vi klara men kortfattade besked genom hans examensdata.⁶ Han prästvigdes 1659, disputerade året därpå proex. under P. E. Ljung över ämnet »Virtutis moralis exegesis philosophica» och 1664 för magistergraden under Martinus Brunnerus. Promotionen hölls den 16 december sistnämnda år.

¹ Donator är pastor P. Settergren, Stenstorp.

² Andreas Th. Tidström, Om Mariestad. En akademisk 1700-talsavhandling. Översatt från latinet av S. E. Melander. Mariestad 1933, s. 57. — Se även Mariestad. Minnesskrift utgiven vid firandet av stadens 350-årsjubileum. Mariestad 1933. Kapitlen »Kyrka och församlingsliv» av R. Lannér (s. 90—127) och »Skolväsendet. Anteckningar om Mariestads skola» av E. Eskebäck (s. 250—268).

³ P. E. Lindskog, Försök till en kort beskrifning om Skara Stift, häfte IV, s. 3**.

⁴ Uppgiften är lämnad av framlidne rektorn vid Mariestads läroverk, Erik Lundblad, i ett brev av den 31. 12. 1947. Han skriver vidare: »Under superintendenternas tid tycks Mariestadsläroverket ha varit en typisk domskola med domkyrkan till närmaste granne. — — — Djäknarna voro de, som i första hand ansvarade för kyrkosången. — — — I stadens protokollsbok står att 'de skolgossar som sjunga litanian om böndagarna få det som då fallit i hävarna'».

⁵ Bo V:son Lundqvist, Västgöta nation i Uppsala från år 1595. Biografiska anteckningar. Uppsala 1928, s. 85. — Ännu en möjlighet vore, att Rudberus besökt skolan i Karlstad. Hans namn saknas dock i elevmatrikeln från denna tid.

⁶ Lundqvist, a. a. s. 85 f.

I oktober 1665 tillträdde han befattningen som sin fars hjälppräst i hemsocknen Lyrestad. Åtta år senare kallades han av Magnus Gabriel De la Gardie till pastor och praepositus över Lidköpings stad och Läckö grevskap. Han tillträdde befattningen först på våren 1675 och stannade i staden till sin död, den 21 juni 1697. Rudberus var, i varje fall så som vi möta honom under Lidköpingsåren, initiativrik och kraftfull men också synnerligen hetsig och maktlysten. Av denna anledning stod han mera sällan på god fot med borgerskapet: han tycks dock ha varit stadens verkliga styresman under 1600-talets sista decennier.

Rudberus' orgelbyggarstudier tar Hülphers upp till behandling:¹ »Så wida Hans Cahman warit född omkring 1640 och dog 1699, kan man äfwen snarare påstå, at den namnkunnige Prosten Jonas Rudberus f. 1631 och död 1697, warit dess informator, och lärdt orgbyggare konsten under samma tid i Henric Cahmans hus, än at han, som berättelsen säger, skulle haft condition hos Hans Cahman, hwilket tideräkningen ej tillåter.» Enligt Cahmanforskningens senaste resultat — dem som Bengt Kyhlberg framlagt² — skulle denne Henric Cahman sannolikt helt sakna samhörighet med den här som hans son uppgivne Hans Cahman. Då den sistnämnde, som var holsteinare, inte tycks ha kommit till vårt land förrän på 1660- eller 70-talen och ända fram mot slutet av det följande decenniet varit bosatt i Landskrona, göra vi klokast i att avskrivna Hülphers' påstående om Rudberus som Cahmanelev.

Att Rudberus vid sin första av oss kända uppgift inom orgelbygget visar sig sitta inne med icke föraktliga kunskaper på området talar emellertid för, att han ej varit en ren dilettant, som i okritisk självöverskattning tagit sig till med detta förnäma konsthantverk, utan att han på något sätt studerat hantverket. I ett kontrakt, undertecknat Mariestad den 6 juli 1667, ett av de få orgeldokument av Rudberus' hand som finnas bevarade, åtar han sig att i samarbete med »en expedient orgelbyggare, Frantz Boll, eller någon annan af slijk perfection» skaffa kyrkan i Mariestad ett nytt orgelverk om 24 stämmor och till en kostnad av 1,200 daler silvermynt.³ Rudberus går noggrant igenom all den materiel som erfordras och lovar dessutom »ifrá detta dato 10 wickors tidh 6 stämmor färdige at interea bruka, som är principalen och gedachten ...» Då Bolls dispositionsförslag inkom till församlingen först i november samma år, har Rudberus sannolikt spelat en betydligt större roll än entreprenörens.

¹ Hülphers, a. a. s. 181, not 20. — Uppgiften är lämnad av organisten i Lidköping Zackris Lidmarck, som i ett odaterat brev skriver till Hülphers: »Han (Rudberus) skall i sin ungdom warit som informator i orgelbyggaren Cahmans senior hus, der han förwärfwat denna konst ...» (Hülphers' korrespondenssamling, stadsdelen nr 53).

² STM XXVII, 1945, s. 61 ff.

³ Handlingarna »Mariestad. K III 1—2» i GLA.

Boll är den ende yrkesman som Rudberus synes ha varit i närmar kontakt med. Skola vi söka efter en ev. läromästare till Rudberus verkar det också naturligt, att valet faller på honom. Det är nämligen inte omöjligt, att studietiden sammanföll med Rudberus' sista Uppsalaår. I december 1664 hade han promoverats, men vi återfinna honom inte i prästtjänst (i hemförsamlingen) förrän i oktober följande år 1664 hade också Boll påbörjat sitt orgelverk för Uppsala domkyrka. Denna samtidighet skulle kunna tyda på, att Rudberus efter avslutade akademiska studier ägnat sig åt orgelbyggeri hos Boll. Men i brist på källmaterial kan detta givetvis inte betyda annat än en rel. sannolikhetsgissning.

Hålla vi oss till Hülphers' dateringar av de återstående fem orgelverk som tillskrivas Rudberus, få vi följande lista: Karlstad (1669—1674), Varnhem (1671), Vänersborg (1673), Lyrestad (c:a 1674—1682 och Lidköping (fullbordat 1687). För Fågelås saknas årtal — upphovs mannen nämnes f. ö. inte i kapitlet om orglarna i Skara stift utar endast i de biografiska notiserna om Rudberus.² — Undersökningen av dessa orgelverks identitet har lämnat följande resultat.

Karlstad

I det brev i den hülpherska korrespondenssamlingen,³ som behandlar Karlstad och är undertecknat »Gabriel Gärtner, Organista», nämnes intet om kyrkans äldre instrument, som enligt Hülphers' avhandling skulle ha förstörts vid branden 1719. Uppgiften att Jonas Rudberus vid slutet av 1660-talet skulle ha byggt ett verk för kyrkan här rör från organisten i Lidköping Zackris Lidmark.⁴

Författaren till »Karlstad stads historia»⁵ C. E. Nygren berättar, att kyrkan år 1640 som gåva fått ett positiv: orgelbyggaren Peder Jöns son skulle nyssnämnda år ha tilldelats 70 daler för dess uppsättande »Det var och förblev dock ett sorgebarn», skriver Nygren, »och man beslöt anskaffa ett nytt, vilket uppdrag överlämnades åt den då f. tiden så kände orgelbyggaren, kyrkoherden i Lyrestad Johan Rudberus. År 1669 transporterades sjöledes ett orgelverk över till Kristinehamn och året därpå landsvägen till Karlstad. Själva trästommen har sålunda byggts i Lyrestad. — — — Enligt kontraktet skulle orgeln göras lik den i Mariestads kyrka, men det drog om många år, innan den ble färdig. Först 1674 vid pingsthelgen kunde den tagas i användning eft

¹ Norlind lex. s. v. Boll.

² Hülphers' avhandling, s. 182 not 21 och s. 272 § 2 a.

³ Hülphers' korrespondenssamling, stadsdelen nr 38. — Brevet är daterat d. 29 december 1763.

⁴ A. a., stadsdelen nr 53.

⁵ Del I, Karlstad 1934, s. 257 f.

att hava dragit synnerligt betydande summor i kostnader, förutom att stora pengar kostats på dess utsmyckning. Så hade borgmästaren Johan Börjesson 1672 skänkt ej mindre än 1,000 daler för uppförande av dess 'Ryggewerck'. — Men ej heller nu synes glädjen hava blivit långvarig. Redan 1680 är orgelbyggaren Mäster Mathias Stöödh¹ här i och för verkets iståndsättande, vartill åtgår mängder av bly, engelskt tenn m. m.»

Det saknar inte sitt intresse att Karlstadsorgeln gjordes som en kopia av verket i Mariestad. Sannolikt var detta förutsättningen för, att Rudberus skulle kunna klara denna sin första självständiga uppgift som orgelbyggare. Möjligen ställde det sig också ekonomiskt fördelaktigt, att man till övervägande del kunde göra repliker av Mariestadsverket. — Bakom uppdraget att bygga orgeln i Karlstads domkyrka skymta vi den ovannämnde stordonatorn Johan Börjesson, som 1660 hade blivit Rudberus' svärfar.

Varnhem

Hülphers skriver, att Varnhems klosterkyrka »har ett stort orgwerk som blifwit upsatt av Prost. Rudberus med 38 st. men nu mäst förloradt. Kyrkan med verket är byggt 1671 på Riksd. Gref Mag. G. De la Gardies bekostnad». ² De uppgifter Hülphers här stöder sig på hade lämnats av vice pastorn i Varnhem Nils Kullberg, som till en större osignerad skrivelse om kyrkan bilagt en särskild »nota» om orgelverket. ³ Vad som i Kullbergs brev kan vara av intresse utöver det Hülphers meddelar, är de skäl han anför, att Rudberus byggt klosterkyrkans orgel (några dokument att åberopa ha tydligen inte funnits vid slutet av 1700-talet). För det första hade Rudberus byggt orgeln i Lidköpings kyrka, för det andra var han en av De la Gardies gunstlingar, för det tredje slutligen voro sniderierna på Varnhemsorgeln i det närmaste identiska med dem på verket i Lidköpings kyrka. ⁴ Bristerna i en sådan bevisföring behöva ju inte särskilt betonas.

Avsaknaden av dokument behöver ju inte nödvändigtvis frånta Rudberus äran av detta verk, men bortsett härifrån finns här ännu en

¹ Se Emil Trobäck, Magnus Gabriel De la Gardies hovkapell 1645—1686. STM XII, 1930, s. 76 ff.

² Hülphers' avhandling, s. 272 § 1 b.

³ Hülphers' korrespondenssamling, delen för Skara stift. Brevet odaterat.

⁴ Bildhuggerierna på orgeln i Lidköpings kyrka skulle enligt prosten Gunnar Wennerbergs inventering i november 1829 (i Antikvarisk-Topografiska Arkivet, förkortas ATA) ha utförts av en Anders Persson Bergman, en hantverkare i staden. Ingenting talar mot, att denne tillhört den store stab av konstnärer och hantverkare, som på 1660- och 70-talen sysselsattes vid de talrika de-la-gardieska byggnadsarbetena, bland vilka restaurationen av Varnhems klosterkyrka hörde till de mest betydande.

dunkel punkt. Varför utnyttjade inte De la Gardie för orgeln i Varnhems klosterkyrka någon av sina egna yrkesmän på området? Trobäck nämner i sin uppsats om De la Gardie och musiken¹ en Hans Horn, som byggde ett instrument för Läckö slott 1669; tre år tidigare hade en Hindrich Syrach förekommit i de de-la-gardieska räkenskaperna, och vid början av 1670-talet angives Matthia Stöödh som uppsyningsman över ett flertal instrument i grevens ägo. Nu synes det vara i intervallet mellan Horns och Stöödhs arbeten som Varnhemsorgeln byggdes: 1671 uppges vara dess invigningsår. — Den nuvarande orgelfasaden i kyrkan är en replik av Rudberusorgelns.² Det skulle sålunda innebära, att vi i den nuvarande Varnhemsorgelns yttre kunna ha en del drag gemensamma med den gamla Lidköpingsorgeln.

Vänersborg

Om denna orgel heter det i Hülphers' avhandling: »Fick Orgwerk 1673, som förmenes varit giordt af Prost. Rudberus, men blef 1683 tilökt med Rygg-Positiw, och har sedan fått Pedal genom Cahman». ³ Uppgifterna ansluta sig i det närmaste ordagrant till det brev Hülphers fick från kyrkoherden i staden, Sven Elgh.⁴ Ytterligare bevis saknas.

Lyrestad

Detta instrument hör till dem som vi utan tvekan kunna sammankoppla med Jonas Rudberus' namn. Men inte ens i detta fall ha vi tillförlitliga uppgifter om, att prosten själv verkligen byggt orgeln, eftersom kyrkorådsprotokollen,⁵ vår enda källa, tala i ganska dunkla ordalag. Enligt en inskription på kyrkans altartavla hade stora reparationsarbeten påbörjats 1674, alltså året innan Rudberus flyttade till Lidköping. Det heter: »År 1674 och föliande åhr dhen gamla lyrestads kyrkia till störste delen i grund nedtagen, och sedan mehr ähn dubbelt större förvidgat, och uppförd sampt medh een klocka af 7 skepund orgelwärk predikstol och denna altartafla beskängt och förbättrat med Mag: Jona J. Rudberi omkostnad fordom Pastor i Lyrestad men sedan P. och P. i Lidköpingh Gudh låte det wahra sig till ähra.»

Åtta år senare tycks ombyggnaden ha varit färdig, däribland uppsättandet av orgeln. I kyrkans räkenskaper för år 1684 läser man:

¹ Trobäck, a.a. s. 76 ff.

² Orgelfasadens utseende var känt genom fotografier, tagna före 1879, och rekonstruerades med ledning därav i något förenklad detaljutformning. Se E. Fant, Sigurd Curman och byggnadskonsten, i »Ad patriam illustrandam», hyllningsskrift till S. Curman 20/4 1946, s. 468.

³ Hülphers' avhandling, s. 236 § 43.

⁴ Hülphers' korrespondenssamling, stadsdelen nr 44. — Brevet odaterat.

⁵ I GLA.

»Är förgäthit uti a:n 82 åhrs credito at upföra hwad kyrckian contri-
buerade till orgelwerckets uppsättiande. Ehuruwäll herr Probstén uthi
Lijdkjöping dhét elliest kyrckian förährade. Dock gafs orgelbygg-
aren¹ som dhét upsatte i discretion 18: —.» Om Rudberus byggt orgeln
förutsätter detta, att han arbetat på den i Lidköping: den summa för-
samlingen tillerkände orgelbyggaren som satte upp instrumentet tyder
inte på, att denne utfört något omfattande arbete.²

Fågelås

För detta odaterade verk saknas varje dokument som leder till
Rudberus.³ — Arkitekten Evert Milles har i en tjänsteskrivelse till
riksantikvarien sammanställt en rad kulturhistoriska uppgifter om
kyrkan.⁴ Han citerar bl. a. en J. Almerantz, »Norra Fågelås historia,
grundad dels på hävd, dels på objektiv forskning»: »På 1600-talet fick
kyrkan en orgel på 8 stämmor — — — då kallat 'ett bättre positiv'
— — — av Peder Hård till Hiellö, tagen från Tyskland i 30-åriga krig-
et.» — Vi göra klokast i att stryka Fågelås-orgeln från listan över
Rudberusverk, i all synnerhet som kyrkorådsprotokoll och liknande
källor helt saknas.

Av de sex orgelverk vi här behandlat kunna vi alltså på grundvalen
av ett ytterst bristfälligt källmaterial med säkerhet tillerkänna Jonas
Rudberus ett instrument, det i Karlstad. Någon tvekan är däremot
befogad beträffande verken i Varnhem och Lyrestad — ehuru Rud-
berus onekligen donerat det sistnämnda —, medan bindande bevis helt
saknas för orglarna i Vänersborg och Fågelås. Vi ha också fått någon
klarhet i Rudberus' insats vid orgelbygget i Mariestad. Se vi slutligen
till instrumentens tillkomst — de flesta byggdes ju omkring 1670 —
kan domkapitlets kritik mot Rudberus' bristande nit som själasörjare
mycket väl vara befogad och långt ifrån bara en »berättelse» — i vil-
ken riktning Holmberg ju velat tolka de av Warholm anförda raderna.

Det är på sin plats, att vi också, om än helt kort, söka komma till
någon klarhet om, vem Magnus Åhrman varit: det är ju ingen berömd-

¹ Enligt ett senare protokoll var denne orgelbyggare från Skärket, d. v. s. Varn-
hem. — Under arbetets gång ha ytterligare två mindre kända mästare kommit till
tals: Elias Beyer, som 1692 reparerade orgeln i Vänersborg, och Johannes Åhrman,
en son till Magnus, som tre år tidigare av samma församling erhöi betalning för »hela
orgelwerckets renovation sedan det stått obrukat, alt medan allmenne sorgen efter
högt sahl. Kong. Majjt. Carl XII påstod.»

² Den rudberuska orgeln i Lyrestads kyrka kallas i ett protokoll från biskops-
visitationen 1725 för »thetta lilla orgelwerket, eller positiwet». Orgeln hade sin
plats över sakristidörren; se Bertil Wester, *Gotisk resning i svenska orglar*, Stock-
holm 1936, s. 258.

³ Uppgiften av Zackris Lidmarck, Hülphers' korrespondenssamling, stadsd. nr 53.

⁴ I ATA.

het inom svenskt orgelbyggeri som Holmberg vill ersätta Rudberus
med.

Åhrmans födelseår är oss obekant, möjligen var han jämnårig med
Rudberus och troligen smålänning. I Hülphers' avhandling möta vi
honom som mästare till ett antal mindre verk i Småland — Torsås
(1660), Högsby (1668), Åby (1672) och Fagerhult (odaterat) — men
också till två större instrument i Kalmar (1693) och Borås (1694).¹
1697 mottog han uppdraget att sätta upp den nya orgel i Skara dom-
kyrka, som uppges ha ritats av Johan Niclas Cahman. När Åhrman vid
sin död år 1700 lämnade detta arbete ofärdigt, fick han postumt en
ganska amper kritik för dåligt hantverk.²

Hülphers hade för sina uppgifter om Rudberus och orgeln i Lidkö-
pings kyrka tre källor. Den första, Joh. Gilberts »De Lidekopia, Vestro-
gothiae urbe», är oss redan bekant; den efter detta arbete citerade
Rudberusversen återfinns f. ö. även hos Hülphers.³ Den andra källan
är ett brev — likaledes redan omnämnt — från organisten i Lidkö-
ping, Zackris Lidmark, omfattande förutom den väldiga dispositions-
apparaten⁴ även en del personalia om Rudberus och uppgifter om orgeln
reparationer. Den tredje källan slutligen är ett brev från Sven Hof i
Skara: det heter i detta om Lidköpingsorgeln.⁵

»Lidköpings orgewärk är det största och wackraste i hela Skara stift
och består utom Pedalen af tre manual klawer och 46 stämmor. Alla de
stora piporna äro förgyllda och satte i löfwärk, som lindar sig omkring
dem men som rummet icke warit tillräckligt för ett så hwidlyftigt wärk,
är det alltför mycket ihopträngt och så til sägandes sammangrötat.
Probstén och kyrkoherden därstädes Rudberus, Justitiae Cancellaren och
Landshöfdingen Cederbielkes fader har sielf gjort det och kåstat därpå
nästan all sin medel, så at han ock, utom annat blottade sit kiök af alla
tennkärl när det kiöpte tennet icke wille förslå til arbetet. Någre af ho-
nom under orgewärket satte werser bära härom witnessbörd och åtskil-
lige gamle och trowärdige män, som där lefde på den tiden, hafwa det
bekräftat.»

Detta brev avslöjar en del onekligen ganska komiska detaljer kring
Rudberus' tydligen mycket lidelsefulla orgelbyggeri: han skulle ha blot-
tat sitt hem på allt vad tenn heter för att få material till sina orgel-
pipor. I sin kanske mest drastiska utformning har berättelsen fått föl-

¹ Se även Norlind, *Från Tyska kyrkans glansdagar*, del III. s. 192.

² Romdahl och Dahlgren, *Skara domkyrkas byggnadshistoria*, Västergötland B: 5,
Uppsala 1928, s. 85 f.

³ Hülphers' avhandling, s. 238 § 50.

⁴ Norlind, a. a. s. 206.

⁵ Hülphers' korrespondenssamling, delen för Skara stift. — Jfr Arne Aulin,
Sven Hof som Hülphers' musikaliske bidragsgivare, STM XXX, 1948, s. 114 ff.,
i synnerhet s. 122.

jande lydelse, citerad efter Claës Johan Ljungströms »Kinnfjerdings och Kållands härader samt Staden Lidköping».¹

»Hos Konung Carl XI stod Rudberus i hög gunst, och konungen gästade ofta hans hus. Detta var i konungens tycke ej mindre för värdens och värdinnans skull än ock för de enkla seder, som der egde rum och den anspråkslösa anordningen i huset. Så, t. ex. serverades maten på trätallrikar i det, trots de rika gåfvorna af Prosten till kyrkorna, icke fattiga prostehuset. Kongen skänkte derföre vid ett av sina besök åt det omtyckta prostefolket en service tenntallrikar som då för tiden var en icke ringa gåfva. Denna emottogs med tacksamhet; men en vacker dag, som Kongen återkom till Rudberus, var den försvunnen och trätallrikarne voro åter på bordet med undantag af en af tenn, hvilken framsattes för den Høga Gästen. Carl åt, språkade och var glad, men ville slutligen veta hvart tenntallrikarne tagit vägen. Rudberus utbad sig få efter måltiden härom lemna upplysning. När man stigit från bordet, gingo Kong och prost upp i Kyrkan. Här hade Rudberus nu fulländat sin vackra orgel, hvarvid mera tenn åtgått än han förmodat, och pekande på de blanka piporna i orgelns framsida sade han: 'der sitta tenntallrikarne'.

Det må vara hur som helst med sanningen i denna begripligt nog levnadsfriska anekdot, en sak torde vara säker: Lidköpings borgare skulle aldrig ha godkänt ett orgelbygge av dessa dimensioner, om man inte blivit lovad verket som gåva. Märkligt är också, att kyrkans räkenskaper och kyrkorådsprotokollen intet meddelar om orgelverket under dess tillkomsttid, 1680-talet. Inte förrän i december 1693 nämnes det och då i det av Holmberg behandlade, högst överraskande sammanhanget. Orgelverket måste vid detta tillfälle f. ö. redan ha varit i bruk en tid: 1687 är ett årtal som nästan alla tryckta källor nämna som invigningsår, en uppgift vars sanningshalt det dock har varit omöjligt att bekräfta. Som ett bestickande argument för sin teori framhåller Holmberg också, att det i en fragmentarisk tomtdisposition från denna tid finns ett område reserverat åt en orgelbyggare. Utan att tydligt uttala den tanken vill nu Holmberg sammankoppla denna tomt med Magnus Åhrman. Detta kan dock knappast vara det rätta förhållandet. I räkenskaperna för Lidköpings stad bevaras ett brev från Magnus Gabriel De la Gardie daterat den 27 januari 1677, där han befäller oculisten Hans Ernst att utrymma sin gård till förmån för orgelbyggaren Mäster Matthias Pedersson. Denne figurerar i fortsättningen emellertid endast i domböckerna i samband med en mindre rättegång. — Namnet Magnus Åhrman läsa vi för första gången den 20 maj 1689,² då han uppges ha stått fadder till en borgares dotter. Lidköping synes också åren omkring 1690 ha varit familjen Åhrmans hemort, då flera med-

¹ Lund 1871, s. 197. — Warholm har i sitt herdaminne för Skara stift en variant av berättelsen, del I, s. 547.

² I Lidköpings dopbok, i GLA.

lemmar, bl. a. sonen Johannes, även han orgelbyggare, vid denna tid ganska ofta förekomma i stadens papper.

Även om vi sakna ett dokument, som fastslår vilken Rudberus' insats kan ha varit vid tillkomsten av orgelverket i Lidköpings kyrka, gör kännedomen om det material som här kommit fram det svårt för oss att acceptera Nils Hj. Holmbergs negativa omdöme om Jonas Rudberus som orgelbyggare. Å andra sidan kan inte förnekas, att åtskilligt av den hülpherska glorian förbleknat. Det enda vi kunna säga om Lidköpingsorgelns tillkomst är, att den med stor sannolikhet byggts under samverkan mellan Rudberus och Åhrman. Epitafietextens uppgift, att prosten »med egen hand och flit . . . giordt thetta värk av stämmor fult» kan vara riktig — med den inskränkningen, att han själv inte satt upp verket. Ett förfarande likt det i Skara mellan Cahman och Åhrman är nämligen det troliga. Rudberus skulle alltså ha gjort upp ritningarna — för inte kan väl »småbyggaren» Åhrman ha varit initiativtagare till detta omfattande arbetsprojekt! Prosten bör ju dessutom ha varit betydligt mer beprövad än sin medhjälpare i konsten att bygga stora verk: dispositioner med 24 stämmor i Mariestad och Karlstad, (ursprungligen) 38 stämmor i Varnhem tala här sitt tydliga språk. — Den genom sina berömdvärda insatser för västgötsk fornforskning kände prästmannen och skriftställaren Claës Johan Ljungström berättar i sitt arbete om Lidköpings stad, att man vid restaurationen av stadens kyrka (efter den svåra branden 1848) i Rudberus' grav i koret återfunnit dennes orgelbyggarinstrument.¹ Vi ha väl rätt att i denna viktiga detalj lita på Ljungströms goda vetenskapliga renommé.

Om Lidköpingsorgelns kvaliteter kan följande protokollsutdrag från år 1739 i största korthet ge besked. Mannen som fört pennan är Marie-stadsorganisten Carl Bänge, som — och detta saknar långt ifrån betydelse — några år tidigare varit den kände orgelbyggaren Olof Hedlund behjälplig vid en i kyrkorådsprotokollen dessvärre endast omnämnd översyn av verket. I Banges utlåtande torde sålunda många av Hedlunds synpunkter gå igen.

»... 3:tio Med sielfwa pipverket är så beskaffat, at sedan thet en gång är renowerat och stemt, bör thet många åhr stå wid sit lag; men här befinnes piporna stå alt för tät, at then ena munningen står intil then andra, och sålunda hindrar hwars andras rena klang, kan ock 4:to thet betyga, at ingen eho han är, kan thetta pipwerk rent stemma, innan thet blifwit ombyggt med nya wintlådor, regering och mehra som therwid tarfwas, hwilket här med til säker efterrättelse lämnas respectiwe wederbörande af Lidköping d. 15 nowember 1739.

Carl Bänge.

¹ Ljungström, a. a. s. 197.

6) Frågades om thet nu så beskaffat är, at man ska kunna spela på thet? Swarades at ingen ehuru god han eliest är, kan spela på thet och tror sig sielf intet om at spela psalmerna under gudstiensten. Men then som skal spela på thet bör intet wara fremmande utan wäl med wärket hemma och förstå thess innandöme och inelfwer, och när han inhemtet thess beskaffenhet, så kan thet til monga åhr wara församlingen til dienst genom någon om wärket kunnig organist.»¹

Rudberusorgelns dimensioner hade inte dikterats av någon behovs-
prövning: ett av landets största instrument kom att byggas i en stad av
en bondbys storlek (c:a 300 invånare) och med ett musikliv som nästan
utan undantag inskränkte sig till det allra nödvändigaste i gudstjänst-
väg!² Från alla sidor betraktat är denna orgel ett den rudberuska an-
dens barn; nämna vi Olof Rudbeck och Magnus Gabriel De la Gardie
ha vi, tycks det mig, angivit två av Jonas Rudberus' samtida, med
vilka han kan ha känt sig sjäsligt befryndad.

¹ Jfr Sven Hofs brev, ovan s. 69. — Rudberus' orglar reparerades mycket ofta, om man får tro kyrkorådsprotokollen: om orsakerna kan till en del ovanstående Bångecitat ge besked. Lidköpingsorgeln, det Rudberusverk som bevarades längst, ombyggdes grundligt på 1770-talet av orgelbyggaren och direktor musices i Skara, Johan Everhardt.

² Lidköping hade under 1600-talet liksom även i senare tider en utpräglat mer-
kantilt sysselsatt befolkning. Under stormaktstiden fanns i staden endast en obe-
tydlig »barnskola». Förutom organisterna vid kyrkan — ofta av synnerligen dålig
kvalitet — påträffas under tiden 1650—1750 endast en gång en musiker i stadens
papper: Daniel Meimer, som i maj 1689 får en bötessumma för osedligt leverne efter-
skänkt »i anseende till sin flitiga uppwacktning med spelande på orgellächten så
wäl helgdagar som marknadstijder och annan förnäm sammankomst.» Vad han spe-
lade för instrument nämnes inte.